

אתיקה ומשפט

יצחק זמיר

אין אדם שהתנהגותו אינה מוסדרת על ידי מערכת של כללי משפט ומערכת של כללי אתיקה. היחסים בין שתי מערכות אלה מורכבים. יש ביניהן דמיון רב, אולם יש ביניהן גם הרבה שוני. מצד אחד הן מתחרות זו בזו, אך מצד שני הן משלימות זו את זו, ולא פעם הן משתפות פעולה זו עם זו. מה הם, אם כן, המאפיינים של כל אחת מהן ושל היחסים ביניהן?

(א) מהו משפט

למשפט, כמו לאתיקה, יש הגדרות רבות; אך אין גם הגדרה אחת שתהיה מוסמכת או מוסכמת על הכל. עם זאת, אין מחלוקת על כך שהמשפט הוא מערכת של כללי התנהגות רשמיים. הכללים הם רשמיים משום שהם נקבעים מטעם הריבון. הריבון הוא העם, המאורגן במסגרת המדינה, והוא מיוצג על ידי בית הנבחרים. בית הנבחרים (בישראל, כידוע, הכנסת) מוסמך לקבוע כללים, מטעם העם, במתכונת של חוקים. החוקים יכולים להסמיך גם גופים אחרים לקבוע כללים. כך, לדוגמה, חוקי הכנסת מסמיכים עיריות לקבוע כללים בחוקי-עזר ושרים לקבוע כללים בתקנות. יש כללים, כמו האיסור על גניבה, שחלים על כל אדם, אך יש גם כללים שחלים רק על קבוצה מסוימת של בני אדם, כמו חוקי-עזר של עירייה שחלים רק על תושבי העיר או תקנות של שר התחבורה שחלות רק על נהגים. המשותף לכל הכללים האלה הוא שהם שואבים את כוחם ממקור אחד: מן הכנסת. לפיכך ניתן לדמות את המשפט לפירמידה, שיש בה היררכיה ובראשה ניצבת הכנסת.

המשפט נוקט עמדה לגבי כל הצורות האפשריות של התנהגות אנושית. בעיקרו של דבר הוא קובע מהי התנהגות אסורה ומהי התנהגות מותרת. בדרך כלל המשפט אוסר (או מגביל) רק צורה של התנהגות שעלולה לפגוע ללא הצדקה באדם אחר או בציבור הרחב. כך, למשל, תקיפה, סחר בסמים או נהיגה רשלנית. התנהגות כזאת, בחברה מתוקנת, היא בגדר חריג. המשפט אינו אוסר (או מגביל) צורות אחרות של

התנהגות, שהן בגדר התנהגות מקובלת בחברה מתוקנת. כך, למשל, המשפט אינו אוסר (או מגביל) צורות מקובלות של התנהגות בקרב המשפחה או בין ידידים. כיוון שאין הוא אוסר (או

מגביל) צורות אלה של התנהגות, הרי הן בגדר התנהגות מותרת. אפשר לומר כי המשפט אינו מסדיר צורות אלה של התנהגות; עם זאת, אין זה נכון לומר כי אין לו עמדה כלפיהן; שהרי אם הוא אינו אוסר אותן, פירושו של דבר שהוא מתיר אותן. מבחינת המשפט, אם כן, כל התנהגות אנושית היא אסורה (ולכן בלתי-חוקית) או מותרת (וחוקית).

הסדר הציבורי דורש שכללי המשפט יקוימו. לכן המדינה מקנה להם מעמד מחייב, ואף מקבלת על עצמה לאכוף אותם. לצורך זה היא הקימה מוסדות מיוחדים: המשטרה, פרקליטות המדינה, בית המשפט, לשכת ההוצאה לפועל, בית הסוהר, ועוד. היא מפעילה מוסדות אלה גם כדי להרתיע מפני הפרת הכללים וגם כדי להגיב על הפרת הכללים. התגובות כוללות פיצויים לאדם שנפגע מן ההפרה, קנס לאוצר המדינה ומאסר, עד מאסר עולם.

(ב) מהי אתיקה

להבדיל מן המשפט, הקובע מהי התנהגות אסורה ומהי התנהגות מותרת, האתיקה אומרת מהי התנהגות ראויה ומהי התנהגות שאינה ראויה. המערכת של כללי אתיקה שונה ונפרדת מן המערכת של כללי המשפט. כללי אתיקה אינם כללים רשמיים, כיוון שהם אינם נקבעים על ידי הכנסת או על ידי גוף שהוסמך על ידי הכנסת לקבוע כללים. הם נקבעים על ידי חברת בני אדם הקובעת לעצמה, בלי שקיבלה סמכות לכך מטעם המדינה, מהי התנהגות ראויה במסגרת אותה חברה. אפשר לומר, אם כן, שכללי האתיקה הם כללים של התנהגות המקובלת כהתנהגות ראויה בחברה מסוימת. כך, למשל, בקרב התושבים של שכונה חרדית תהיה זאת התנהגות בלתי-ראויה להתהלך ברחוב בלבוש בלתי-צנוע, ובקרב המתפללים של בית כנסת תהיה זאת התנהגות בלתי-ראויה להיכנס לבית הכנסת ללא כיסוי ראש. כללי התנהגות אלה הם חלק מן האתיקה של השכונה החרדית וחלק מן האתיקה של בית הכנסת.

בפועל אין חברה שאין לה מערכת של כללי אתיקה, אם כי כמו אותו אדם שלא היה מודע לכך שהוא מדבר פרוזה, לא כל אדם מודע לכך שהוא נוהג על פי כללי אתיקה. כללי אתיקה קיימים בתא החברתי הבסיסי והקטן ביותר: המשפחה. האם יש לומר שקיימת מערכת של כללי אתיקה למשפחה? לא. יש לומר שבכל משפחה ומשפחה קיימת מערכת נפרדת ומיוחדת של כללי אתיקה לאותה משפחה. כללים אלה קובעים, בין השאר, מה הלבוש שראוי להתהלך בו בבית, כיצד אמורים ילדים לפנות אל ההורים, איך ההורים מענישים או מתגמלים את הילדים, מה הם נימוסי השולחן, ועוד כהנה וכהנה. קיימות, אם כן, אין ספור מערכות של כללי אתיקה למשפחה. מערכות של כללי אתיקה קיימות גם בבית המגורים, במקום העבודה, במועדון החברתי ובארגון הספורט. כך גם במסגרת של מקצוע: האתיקה המקצועית קובעת מהי התנהגות ראויה לבעלי מקצוע מסוים, כגון, רופאים, עורכי דין, פסיכולוגים, עיתונאים וכדומה. גם בתא החברתי הרחב

ביותר, כלומר, כלל התושבים במדינה, קיימת מערכת של כללי אתיקה. לדוגמה, התנהגות ראויה היא לכל תושב (אף שהיא לא נקבעה בחוק כחובה) לעמוד בעת שירת ההמנון הלאומי ולעצור בעת הצפירה ביום הזיכרון.

בחברות רבות כללי האתיקה הם בגדר תורה שבעל-פה: עניין של מסורת, מנהג ומוסכמות. כך, למשל, במשפחה. נראה שכללי האתיקה בכל חברה וחברה היו, בשלב ראשון, בגדר תורה שבעל-פה. אולם, ככל שחברה מתרחבת, וככל שהיא נעשית מאורגנת יותר, מתעורר גם צורך לגבש את האתיקה של אותה חברה בקובץ כללים כתובים (בלע"ז - קוד). אמנם דבר רגיל הוא שתחילה קיים חשש, ואפילו הסתייגות, מפני אימוץ קובץ של כללים כתובים, משום שקובץ כזה מטיל מגבלות ברורות על ההתנהגות, ובדרך כלל הוא גם מקים מנגנון המוסמך להטיל עיצומים על הפרת הכללים. אך היתרונות של קובץ כזה רבים וחשובים, ולפיכך לעתים קרובות, בעיקר בתקופה האחרונה, מתגבשת נכונות לאמץ קובץ כזה. בפועל, אין כמעט ארגון מקצועי מכובד שלא קבע לעצמו קובץ כתוב של כללי אתיקה.

כל אדם כפוף בו בזמן למערכות אחדות של כללי אתיקה: במשפחה, בבית המגורים, במקום העבודה, בעיסוק המקצועי, במועדון החברתי, ועוד. המערכות השונות של כללי אתיקה קיימות זו לצד זו, ללא תלות זו בזו. כל אחת מהן נובעת ממקור אחר, משרתת תכלית שונה, ויש לה קיום עצמאי. בפועל קיימות, אם כן, אין ספור מערכות של כללי אתיקה. אפשר לדמות את האתיקה למערכת עצומה של איים, קטנים וגדולים, באוקינוס של התנהגות אנושית.

הכמות והגיוון של כללי האתיקה עולים עשרת מונים על הכמות והגיוון של כללי המשפט. על פי רוב, כאמור, כללי המשפט מסדירים צורות של התנהגות חריגה, שהמדינה מבקשת לאסור או להגביל, כדי למנוע פגיעה בלתי-מוצדקת באדם אחר או בציבור הרחב. אפשר לומר כי המשפט עוסק במידה רבה בפתולוגיה של התנהגות אנושית. צורות אחרות של התנהגות, הנחשבות התנהגות נורמטיבית, אינן מצריכות, ולכן אינן מצדיקות, הסדר על ידי המשפט. לכן, מבחינת המשפט, הן בגדר התנהגות מותרת. אך האתיקה אינה מסתפקת בהבחנה בין התנהגות אסורה לבין התנהגות מותרת. האתיקה מבחינה, בתוך המסגרת של התנהגות מותרת, בין צורות של התנהגות ראויה לצורות של התנהגות בלתי-ראויה. היא מתייחסת גם לתחום של התנהגות נורמטיבית, התנהגות יומיומית רגילה, של כל אדם, אף שהמשפט מגלה כלפיה אדישות, והיא מבקשת להנחות את האדם בתחום זה בדרך של התנהגות ראויה. אשר על כן, האתיקה מסדירה, בהשוואה למשפט, הרבה יותר צורות של התנהגות. אפשר לומר שהיא מערכת צפופה יותר, הרבה יותר, של כללים. אם ניתן לדמות את המשפט לרשת של כללים המסדירים את ההתנהגות, ניתן לומר כי האתיקה מכסה את החורים ברשת זאת.

מכאן נובעת החשיבות הרבה של האתיקה לחיי יומיום של כל אדם, כמו גם לתרבות החיים בכל חברה, החל במשפחה וכלה במדינה. אכן, כללי המשפט חשובים, ואף חיוניים, כדי לאפשר חיים בצוותא, וכדי לעשות את החיים בחברה נסבלים. אך כללי האתיקה נדרשים כדי לעשות את החיים בצוותא גם נוחים ונעימים. איכות החיים, או תרבות החיים, תלויה בכללי האתיקה לא פחות, ואולי אף יותר, מאשר בכללי המשפט. כאלה הם, למשל, כללי האתיקה המתמייחסים לנימוסים ברחוב ובחנות, לתרבות הדיבור והקשב בין בני משפחה ובין ידידים, להתחשבות בנהגים אחרים בכביש, לעמידה בתור לפני קופת הקולנוע, לסבלנות ולסובלנות כלפי אדם שונה ואף מוזר, וכללי אתיקה המסדירים התנהגות של בעלי מקצועות שונים. ההבדל הקיים בכללי האתיקה בין חברה לחברה בא לידי ביטוי גם בהבדל הקיים באיכות החיים בין חברות, לרבות מדינות, בהן קיימות מערכות דומות של כללי משפט. ישראלי יכול לחוש בהבדל זה כאשר הוא מבקר, למשל, באחת המדינות של מערב אירופה.

אולם, אף שהאתיקה חשובה לא פחות מן המשפט, על פי רוב האתיקה חלשה יותר מן המשפט. כך הדבר גם משום שהפרה של כללי המשפט, בהיותם כללים רשמיים, עשויה לגרום בעקבותיה סטיגמה חברתית קשה, ולכן קיימת בדרך כלל רתיעה חזקה מפני הפרה של כללים אלה, וגם משום שהמדינה פועלת בכל כוחה לאכיפה של כללי המשפט באמצעות המשטרה, בתי המשפט ובתי הסוהר. לעומת זאת, כללי האתיקה נקבעים על ידי חברה שלא הוקנתה לה סמכות לאכוף את הכללים באמצעות פגיעה בזכויות, למשל באמצעות עיצומים של קנס ומאסר. לכן הפרה של כללי אתיקה גוררת בדרך כלל עיצומים חלשים באופן יחסי. הם מתבססים בעיקר על גינוי והסתייגות, אישית וקבוצתית; הם כוללים לעתים עיצומים נוספים שאין בהם פגיעה בזכות, כמו שלילת דמי כיס מילד במשפחה או מניעת עליה לתורה ממתפלל בבית כנסת; ובמקרה קיצוני הם יכולים להגיע כדי נידוי עד הרחקה מן החברה. לא יותר. אכן, לעתים נודע משקל רב לעיצומים מעין אלה; אך לא פעם אין בהם כדי להתגבר על דחפים או פיתויים המובילים להפרה של האתיקה. לכן, בסופו של חשבון, העוצמה של האתיקה בחברה מסוימת תלויה פחות בעיצומים הצפויים במקרה של הפרת האתיקה ויותר בתרבות השוררת באותה חברה. יש חברות בהן האתיקה היא מרכיב חזק בתרבות החיים. בחברות כאלה אנשים גדלים, כתוצאה מחינוך במשך דורות, עם תודעה שאין מתנהגים באופן הנחשב בלתי-ראוי באותה חברה: it isn't done; די בכך; ואין צורך באיסור משפטי. אך בישראל, בדרך כלל, תודעה כזאת אינה מפותחת.

(ג) בין משפט לבין אתיקה

נראה כי רבים מכללי המשפט, ודווקא כללים בסיסיים וחשובים, צמחו בימים קדומים מכללי אתיקה. כך, לדוגמה, הכלל האוסר על גניבה. לשון אחר, האתיקה היא מקור היסטורי לכללי משפט רבים. עם זאת, כאשר כלל אתיקה נעשה כלל משפטי הוא אינו חדל להיות גם כלל אתיקה. גניבה היא בדרך כלל הפרה הן של כלל משפטי והן של כלל אתיקה. מכל מקום, כללי אתיקה רבים

דומים, ואף זהים, לכללי משפט. מבחינת תוכן הכללים קיימת, אם כן, חפיפה חלקית בין המשפט לבין האתיקה.

אולם כללי אתיקה רבים, אפשר לומר שרוב כללי האתיקה, אינם זהים לכללי משפט, ואפילו סותרים את כללי המשפט. כך הדבר כל אימת שהמשפט קובע כי התנהגות מסויימת היא התנהגות מותרת, ואילו האתיקה אומרת כי התנהגות זאת היא בלתי-ראויה, ולכן היא גם, מבחינת האתיקה, בלתי-מותרת. זה המצב, לדוגמה, כאשר חבר הממשלה משקר ביודעין לבית הנבחרים וכאשר אדם ברחוב מתפרץ לראש התור הממתין לאוטובוס. אכן, החשיבות של האתיקה, ועיקר התרומה שלה לתרבות החיים, נעוצות דווקא בשוני שבין האתיקה לבין המשפט, כלומר, באותם מקרים בהם האתיקה שוללת צורות של התנהגות שהמשפט מתיר.

בהתאם לכך ניתן לחלק את צורות ההתנהגות, מבחינת ההתייחסות של המשפט ושל האתיקה, לשלושה תחומים הנמצאים, באופן גרפי, זה מעל זה. התחום הנמוך ביותר כולל צורות של התנהגות שהן בעת ובעונה אחת נוגדות את המשפט (כלומר, הן בלתי-חוקיות) וכן גם את האתיקה (כלומר, הן גם בלתי-ראויות). אפשר לומר, בלשון ציורית, שזהו התחום השחור. תחום זה כולל שני סוגים עיקריים של התנהגות בלתי-חוקית. הסוג הראשון כולל צורות של התנהגות שמקובל בכל חברה מתוקנת, מאז ומתמיד, שהיא התנהגות פסולה בתכלית. התנהגות כזאת היא בעלת אופי פלילי מובהק. כך, למשל, רצח, שוד, אונס, סחיטה באיומים. כללי המשפט האוסרים התנהגות כזאת צמחו כנראה, בשכבר הימים, מכללי אתיקה. על כן ברור וטבעי שהתנהגות כזאת תיחשב, לא רק מנוגדת למשפט, אלא גם מנוגדת לאתיקה. הסוג השני כולל צורות של התנהגות בניגוד לחוקים מודרניים הקובעים הסדרים בתחומי חיים כמו בריאות, תעבורה, מסחר, תכנון ובניה, מסים. כדי לאכוף הסדרים אלה נקבע בחוק כי התנהגות בניגוד להסדר, כמו השתמטות מתשלום מס או בניה ללא היתר, היא עבירה פלילית. גם התנהגות כזאת תיחשב בדרך כלל, לא רק מנוגדת למשפט, אלא גם מנוגדת לאתיקה. מדוע? ראשית, משום שמבחינה עקרונית האתיקה דורשת לכבד ולקיים את החוק באשר הוא חוק. שלטון החוק הוא לא רק עיקרון משפטי, אלא גם כלל אתי, שכן חברה אינה יכול לנהל חיים תקינים ללא שלטון החוק. שנית, לגוף העניין, כללי המשפט הדורשים, למשל, תשלום מסים והיתר בניה, הם כללים שנועדו לשרת את טובת הכלל. לכן, מי שמפר אותם, כדי לשרת אינטרס אישי על חשבון טובת הכלל, מתנהג באופן בלתי-ראוי. משום כך, בתחום זה, אדם שמתנהג בניגוד למשפט מתנהג בדרך כלל גם בניגוד לאתיקה, והוא צפוי לעיצומים הן מצד המשפט והן מצד האתיקה.

התחום השני, הוא התחום הבינוני, כולל צורות של התנהגות שאינה נוגדת את המשפט אך היא נוגדת את האתיקה. אפשר לומר כי זהו התחום האפור. תחום זה הוא מרחב המחיה של האתיקה. כאן טמון מותר האתיקה מן המשפט: המשפט מסתפק באופן יחסי במעט; האתיקה דורשת יותר. מבחינה ערכית האתיקה עומדת על מדרגה גבוהה יותר מן המשפט, ומבחינה מעשית היא מציעה

חיים באיכות גבוהה יותר מן המשפט. כך למשל עיתונאי, שיש בידו ידיעה הפוגעת בשמו הטוב של אדם, רשאי מבחינת המשפט לפרסם את הידיעה בלי לבקש תגובה של אותו אדם; אך מבחינת האתיקה הוא חייב לבקש תחילה את התגובה של אותו אדם ולפרסם אותה יחד עם הידיעה. לפיכך התנהגות בתחום זה אינה יכולה לגרור עיצומים משפטיים, שכן היא התנהגות חוקית, אך היא עשויה לגרור עיצומים אתיים, שכן היא התנהגות בלתי-ראויה.

התחום השלישי, הוא התחום העליון, כולל צורות של התנהגות התואמת הן את המשפט והן את האתיקה. זהו, בלשון ציורית, התחום הלבן. האידיאל החברתי הוא שההתנהגות של כל אדם בכל מצב תתנהל ותישאר בתוך די אמות של תחום זה. ואין זה אידיאל רחוק מהישג יד. זהו אידיאל מעשי. הוא משקף, לא את ההתנהגות של יחידי סגולה, בעלי מידות תרומיות, אלא את ההתנהגות האפשרית, ואפילו התנהגות שכיחה, של בני אדם רגילים. אכן נכון שיש לא מעט בני אדם שאינם מתייחסים אל האתיקה כפי שהם מתייחסים אל המשפט: מצד אחד הם מקפידים מאד עם עצמם שלא לחרוג מכללי המשפט, ומצד שני הם מרשים לעצמם בקלות רבה לחרוג מכללי האתיקה. אולם האתיקה, על פי מהותה, היא תורת חיים בהישג יד של כל אדם, ולכן אפשר וצריך לצפות מכל אדם שיכבד את האתיקה כשם שהוא מכבד את המשפט. הכבוד לאתיקה הוא מבחן לחברה. החברה צריכה לפעול כדי שכל אדם יבין את חשיבות האתיקה, יראה חובה לעצמו לכבד את כללי האתיקה, ולא יניח שהוא יוצא ידי חובה כשהוא שומר על כללי המשפט. המאבק לאתיקה חייב להתנהל בצד המאבק למשפט.¹

(ד) התנועה מאתיקה למשפט

המאבק לאתיקה יכול להתנהל בדרכים שונות. אחת הדרכים היא אימוץ קובץ כתוב של כללי אתיקה. אך ברור שאין די בה. כדי להטמיע את האתיקה, הלכה למעשה, נדרשת פעילות חינוכית נמשכת בכל המסגרות החברתיות: דוגמה אישית בבית, חינוך בבית הספר, אווירה ברחוב. פירות החינוך אינם מבשילים אלא לאט ובהדרגה, בתהליך שכמעט אינו מורגש. לכן החברה נזקקת, לא רק למאמץ, אלא גם לסבלנות רבה כדי ליהנות מפירות האתיקה. חברות רבות אינן מוכנות להקדיש את המאמץ הנדרש ולהמתין זמן כנדרש בתהליך של הטמעת האתיקה.

החולשה של האתיקה, בהשוואה למשפט, עומדת לרועץ לה. מצד אחד, בחברות רבות הסטיגמה הנלווית להפרה של האתיקה אינה קשה; החברה נוטה לגלות סלחנות כלפי סטייה מן האתיקה; והיא אינה מטילה אלא עיצומים קלים על מי שמפר את האתיקה. מצד שני, בהקשרים שונים קיים פיתוי ממשי, חומרי או אחר, לנהוג שלא לפי האתיקה. כתוצאה עלולה להתפתח תופעה חברתית של התנהגות בניגוד לכללי אתיקה, עד כדי כך שהיא מאיימת על עצם הקיום של

1

הכללים. לא פעם, התנהגות כזאת כרוכה גם בפגיעה ממשית בבני אדם או בנזק ממשי לחברה. כך, למשל, אם רופאים רבים מזלזלים בכללי האתיקה של הרפואה, או אז החברה עשויה להגיב בצורה מאורגנת, כדי להתגונן מפני הנזק, במטרה להרתיע ולמנוע ככל שניתן התנהגות כזאת. הדרך הנראית בדרך כלל מהירה ויעילה להשגת מטרה זאת היא דרך המשפט: אפשר, בקלות רבה, לקבוע שכלל האתיקה יהיה גם כלל משפטי. כתוצאה, התנהגות בלתי-ראויה נעשית מיד גם התנהגות בלתי-חוקית, ולפיכך נדבקת אליה גם סטיגמה של עבירה פלילית, ונוסף לכך מצטרף אליה גם איום של עיצומים משפטיים, כמו קנס ומאסר. כל אלה אמורים לחזק מאד את הכלל, ולהפחית מאד התנהגות בניגוד לכלל.

התנועה מאתיקה למשפט מתקדמת בשתי דרכים עיקריות: האחת - חוקים של הכנסת; השניה - פסקי דין של בתי המשפט. דרך המלך היא החוק. החוק הוא אמצעי זמין, פשוט וזול, והוא נראה גם יעיל. הנה שתי דוגמאות מתחום האתיקה של עובדי הציבור. בשנות השבעים נתברר כי מוסדות תכנון שהוקמו לפי חוק התכנון והבניה, ובעיקר ועדות מקומיות לתכנון ולבניה, אישרו במקרים רבים תכניות בניה, ובכלל זה היתרי בניה, בניגוד לדין. לא פעם ניתן אישור כזה אף שהחברים במוסד התכנון ידעו כי הם פועלים בניגוד לדין. אפשר היה לשער כי האישור ניתן בגלל לחצים פוליטיים, או קשרים אישיים או אפילו טובות הנאה לחברי המוסד. אין צורך לומר כי ניצול תפקיד ציבורי לצרכים אישיים, כאלה או אחרים, סותר את האתיקה של עובדי הציבור. אך, כפי שנתברר, האתיקה לא הייתה חזקה די הצורך למנוע התנהגות כזאת. כנגד זאת, לא היה ברור אם התנהגות כזאת היא גם בגדר עבירה פלילית, ומכל מקום, בהעדר הוראת חוק הקובעת כי התנהגות כזאת היא בלתי-חוקית, לא ננקטו הליכים פליליים במקרים אלה. מצב זה, נוסף לפגיעה הקשה באתיקה הציבורית, גרם גם נזק ממשי לאינטרס הציבורי. לפיכך באה הכנסת ותיקנה את החוק. התיקון, משנת 1978, קבע כי חבר במוסד תכנון שהצביע בעד אישור תכנית מתוך ידיעה שהיא בניגוד לדין עובר עבירה פלילית שדינה מאסר.²

דוגמה שניה מתייחסת לתופעה של עובדי ציבור המקבלים מתנות מאנשים הנזקקים להם לצורך קבלת שירות ציבורי. תופעה זאת החלה להתפשט בשנות השבעים המאוחרות בתחומים מסוימים של השירות הציבורי. תחילה היה מדובר במתנות צנועות, כמו זר פרחים או סלסלת פירות, שהיו נשלחות לעובדי ציבור לקראת החגים. במשך הזמן נעשו המתנות יקרות יותר ויותר, עד שהן נראו דומות או קרובות לשוחד. כך, לדוגמה, נתברר כי עמילי מכס פרטיים היו נוהגים לשלוח, אפשר לומר אפילו כי הם ראו צורך לשלוח, מתנות כאלה לפקידי מכס שתפקידם היה לאשר שחרור סחורות מן המכס. ברור כי נוהג כזה נוגד את האתיקה של עובדי ציבור. הדבר הובהר לעובדי הציבור, ואף הודע להם כי עליהם להימנע מקבלת מתנות כאלה, אך ללא הועיל. או אז ראתה הכנסת צורך לחוקק חוק, בשנת 1979, הקובע כי עובד הציבור שלא סירב לקבל מתנה שניתנה לו בקשר למילוי תפקידו הציבורי או לא החזיר מתנה כזאת (אלא אם היא מתנה קטנת

² (9') , " 1978- , 48 " , " , 1260 ' , " , 1976- " , (9') , " , 376 , 377 .

ערך וסבירה בנסיבות העניין), חייב להודיע על המתנה ולהעביר אותה לקנין המדינה. אם לא נהג כן, הרי זו עבירה פלילית.³

ולא רק בתחום האתיקה של עובדי ציבור ניכרה תנועה מאתיקה למשפט, אלא גם בתחומים אחרים, כמו אתיקה של חברי הכנסת, שופטים, עורכי דין, ועוד. מעבר לכך, גם בתחום האתיקה של כלל הציבור התרחשה תנועה, אפשר לומר - תנועה ערה, מאתיקה למשפט. התנועה נגרמה לעתים בגלל אירוע מסוים או בגלל התפתחות חברתית שהובילה למסקנה כי צריך לנקוט צעדים נמרצים כדי להיאבק בתופעה פסולה או כדי לעודד התנהגות ראויה בקרב הציבור הרחב, לאחר שנתברר כי אי-אפשר לסמוך על האתיקה לבדה; אך לעתים נראה היה כי התנועה נבעה משיקולים אחרים, אולי אפילו מתוך רצון לקשט את ספר החוקים בעוד חוק נאה. הנה דוגמאות אחדות. חוק משנת 1984 קבע איסור פלילי על כל אדם להשליך פסולת או לכלוך לרשות הרבים (כלומר, למקום שהציבור משתמש בו), ובכלל זה להשליך שיירי מזון, ניירות, בקבוקים ודברים אחרים מתוך רכב;⁴ בשנת 1998 נחקק חוק הקובע כי צורות שונות של התנהגות בעלת אופי מיני, לרבות הצעות והתבטאויות מסוימות ביחס למיניות, נחשבות הטרדה מינית שדינה מאסר;⁵ ובאותה שנה נחקק גם חוק שקבע כי חובה מוטלת על כל אדם להושיט עזרה לאדם אחר הנמצא לנגד עיניו, עקב אירוע פתאומי, בסכנה חמורה ומיידית לחייו או לשלמות גופו, כאשר ניתן להושיט את העזרה ללא סיכון, ואדם שלא ימלא חובה זאת צפוי לקנס.⁶ חוקים אלה, ואפשר היה להוסיף דוגמאות מחוקים אחרים, מתייחסים להתנהגות שניתן היה לומר עליה גם קודם לכן כי היא התנהגות בלתי-ראויה. אף-על-פי כן, המחוקק ראה צורך לקבוע שהיא גם התנהגות בלתי-חוקית, ולהצמיד אליה עונש פלילי.

דרך נוספת לתנועה מאתיקה למשפט, שהיא מעין הסתעפות מדרך המלך של החוק, היא הדרך של הדין המשמעתי. דרך זאת אופיינית לאתיקה מקצועית, כלומר, לאתיקה המסדירה מקצוע מסוים, כגון, רפואה או עריכת דין. אתיקה כזאת מתפתחת על פי רוב בכל מקצוע, באופן הדרגתי, בדרך של מנהגים וכללים שאין להם תוקף משפטי. זה המצב, למשל, עד היום לגבי עיתונאים. מועצת העיתונות, שהיא גוף המאגד אמצעי תקשורת המעוניינים בכך, ללא חובה להשתייך לגוף זה, וללא כל אסמכתא בחוק, קבעה לעצמה מערכת כתובה של כללי אתיקה. היא גם הקימה בית דין לאתיקה שתפקידו לדון בתלונות על הפרת הכללים. אולם כללים אלה אינם כללים משפטיים. אין דרך משפטית לאכוף אותם על עיתונים או על עיתונאים. גם כאשר בית הדין לאתיקה מטיל עיצומים על עיתון, כגון חובה להתנצל בפומבי על פרסום דבר יש בו הפרה של כללי האתיקה, העיתון יכול להתעלם מכך. למועצת העיתונות אין סמכות ואין כוח לאכוף את העיצומים. לכל

( ) ,

³ " ( ) , 1979- .

⁴ " , 1978- , " , 1323 , ' 86 .
" , 1984- .

⁵ " , 1998- .

⁶ " , 1998- .

היותר היא יכולה לסלק עיתון מן החברות במועצה. כללי האתיקה של מועצת העיתונות הם, אם כן, כללי אתיקה טהורים.

אולם במקצועות רבים כללי האתיקה שינו את עורם ונעשו כללי משפט או כללים מעורבים של אתיקה ומשפט. התפתחות כזאת מתרחשת בדרך כלל במצב בו מתברר שבעלי מקצוע עושים שימוש לרעה במעמד המקצועי שלהם, גורמים נזק ללקוחות שלהם ולציבור הרחב, והאתיקה המקצועית חלשה מכדי להרתיע אותם או להגיב כראוי על הפרת האתיקה. במצב כזה נוטה המחוקק להיכנס לתמונה כדי להגן על הציבור. התפתחות כזאת התרחשה, לדוגמה, לגבי עורכי הדין. עורכי הדין התאגדו, כבר לפני הקמת המדינה, בהסתדרות עורכי הדין, שראתה עצמה מופקדת, בין השאר, על האתיקה המקצועית של עורכי הדין. אך החברות בהסתדרות עורכי הדין היתה רצונית; העיסוק בעריכת דין לא היה מותנה בהשתייכות להסתדרות זאת; והעיצומים שההסתדרות היתה יכולה להטיל על עורכי הדין בשל הפרה של האתיקה חלו רק על חברי ההסתדרות, היו חלשים, ולא היו ניתנים לאכיפה משפטית. כדי לחזק את האתיקה המקצועית, ובדרך זאת להגן על הציבור, נחקק בשנת התשכ"א-1961, חוק לשכת עורכי הדין. חוק זה קבע, בין השאר, כי העיסוק בעריכת דין מותנה בהשתייכות לשכת עורכי הדין; כי כל עורך דין כפוף לכללי האתיקה המקצועית, שחלקם נקבעו בחוק עצמו וחלקם בתקנות שהוצאו מכוח החוק; וכי בית דין למשמעת, מיוחד לעורכי הדין, יוכל להטיל על עורך דין שהפר את כללי האתיקה עיצומים שונים, עד כדי שלילת הרישיון לעסוק במקצוע. החוק הפך את כללי האתיקה של עורכי הדין, רובם אם לא כולם, לכללי משפט. התפתחות דומה התרחשה במקצועות אחרים. חוקים שונים קובעים כיום, בחוק עצמו או בתקנות מכוח החוק, כללי אתיקה לרופאים, לפסיכולוגים, לרואי חשבון, למהנדסים ואדריכלים, לשמאי מקרקעין, לעובדים סוציאליים, לשופטים ועוד. כללים אלה, אף כי לא פעם הם נקראים כללי אתיקה, בפועל הם כללי משפט. כדי לדייק יש לומר שהם כללי משפט מסוג מיוחד, שכן תכליתם היא להסדיר אתיקה מקצועית, והם נוטים לשקף את האתיקה הנוהגת במקצוע. כדי לבטא את המיוחדות של כללים אלה קוראים להם גם בשם כללי משמעת או דיני משמעת.

בקרב כללי המשמעת יש מקום להבחין בין כללי משמעת שהם כללי משפט טהורים לבין כללי משמעת שהם כללים מעורבים של משפט ואתיקה. כללי משפט טהורים הם כללים הקובעים באופן פרטני את צורת ההתנהגות הנדרשת מבעל המקצוע. במקרה כזה כללי האתיקה הם רק מקור השראה, או מקור היסטורי, לכללי המשפט. כנגד זאת, כללים מעורבים של משפט ואתיקה מסתפקים בכך שהם מטילים בחוק או בתקנות בלשון כללית חובה לנהוג בהתאם לאתיקה, בלי לקבוע בחוק או בתקנות באופן פרטני את צורת ההתנהגות הנדרשת. במקרה כזה הכלל מעורב: הקליפה היא משפט; הגלעין הוא אתיקה. דוגמה לכך הם כללי המשמעת של עובדי המדינה. חוק שירות המדינה (משמעת) משנת התשכ"ג-1963 קובע רשימה קצרה של עבירות משמעת, מקים בית דין למשמעת של עובדי המדינה ומקנה לו סמכות להטיל עיצומים חמורים. שתי עבירות המשמעת העיקריות של עובד המדינה (כפי שנקבעו בסעיף 17 לחוק) הן "התנהגות שאינה הולמת

את תפקידו כעובד המדינה" וכן "התנהגות בלתי הוגנת במילוי תפקידו או בקשר אתו". אולם החוק אינו מפרט, וגם אין תקנות מכוח החוק המפרטות, מהי התנהגות שאינה הולמת או התנהגות בלתי הוגנת במילוי התפקיד של עובד המדינה. מהי, אם כן, התנהגות כזאת? את התשובה נותנת האתיקה. בית הדין למשמעת של עובדי המדינה מסתמך במידה רבה על האתיקה של עובדי המדינה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהתנהגות המקובלת על עובדי המדינה, כדי לקבוע אם צורה מסויימת של התנהגות חורגת מן הדפוס של התנהגות הולמת או התנהגות הוגנת. זוהי דוגמה לשיתוף פעולה בין האתיקה לבין המשפט. כלל ההתנהגות, כפי שהוא נקבע על ידי בית הדין למשמעת, הוא כלל משפטי, אך לפי תוכנו זהו כלל אתיקה.

החוק, כאמור, הוא דרך המלך בתנועה מאתיקה למשפט. אך קיימת גם דרך נוספת בה מתנהלת תנועה זאת, היא דרכו של פסק הדין. פסק דין של בית הדין למשמעת של עובדי המדינה נותן דוגמה. כאשר בית הדין מחליט, בקובלנה נגד עובד המדינה, כי צורת התנהגות מסויימת (למשל, התבטאות גסה ומחוצפת של עובד כלפי הממונה עליו) היא בגדר התנהגות שאינה הולמת את תפקידו כעובד המדינה, הוא הופך התנהגות שהיתה נחשבת התנהגות בלתי-ראויה להתנהגות שהיא גם בלתי-חוקית. יש בכך כדי להפוך כלל אתיקה לכלל משפטי. וכך, לא רק לגבי בית דין למשמעת, אלא גם לגבי בית משפט. לבית משפט, כידוע, נתונה סמכות לפרש הוראות חוק וליישם אותן, בהתאם לפירוש שניתן, בנסיבות של המקרה הנדון. בהליך זה בית המשפט נדרש לא פעם לפרש הוראת חוק כדי לקבוע אם התנהגות מסויימת של צד למשפט מתיישבת עם החוק. פרשנות החוק עשויה לקבוע כי התנהגות מסויימת, שקודם לכן נחשבה מנוגדת לאתיקה, היא גם התנהגות בניגוד לחוק. פרשנות כזאת היא צעד בתנועה מאתיקה למשפט.

דוגמה בולטת היא פסק הדין במשפט של שמעון שבס. שבס, בהיותו המנהל הכללי של משרד ראש הממשלה, פעל כדי לקדם אינטרסים כלכליים של שני חברים שלו: במקרה אחד – כדי לזרז את הטיפול בבקשה לקבל היתר בניה; במקרה השני – כדי לקדם עסקה של מכירת נשק למדינה אחרת. התנהגות כזאת, שמקובל לקרוא לה בשם פרוטקציה, היא התנהגות בלתי-ראויה, שכן כל עובד ציבור חייב לפעול במסגרת תפקידו אך ורק לטובת הציבור, ולא לטובת מקורבים. אך האם התנהגות כזאת היא לא רק בניגוד לאתיקה של עובדי הציבור, אלא גם בניגוד לחוק? שבס הואשם בבית המשפט בביצוע עבירה פלילית של הפרת אמונים הפוגעת בציבור, בניגוד לסעיף 284 לחוק העונשין, התשל"ז-1977. אולם, בית המשפט שאל את עצמו, מהו מעשה של הפרת אמונים הפוגע בציבור? בערעור על פסק הדין של בית המשפט המחוזי קבע בית המשפט העליון, ברוב דעות, כי אמנם שבס חרג מכללי ההתנהגות המחייבים עובדי ציבור, וכי מן הראוי היה שהוא יימנע מלעסוק באופן אישי בקידום ענייניהם של חבריו, אך התנהגות זאת לא הגיעה כדי עבירה פלילית של הפרת אמונים, כפי שבית המשפט פירש אותה באותו זמן. הפרוטקציה השלטונית נותרה, לפי פסק דין זה, בגדר התנהגות בלתי-אתית, שאולי היא מגיעה כדי עבירת משמעת, אך אינה מגיעה כדי התנהגות פלילית. אולם, נוכח אי-הבהירות בפירוש שניתן לעבירה הפלילית של הפרת אמונים, החליט בית המשפט העליון לקיים דיון נוסף בשאלה זאת בהרכב רחב של בית

המשפט. בדיון הנוסף ראה בית המשפט לנכון לבדוק באופן יסודי את המשמעות של הוראת החוק הקובעת את העבירה של הפרת אמונים, והוא נתן לה פירוש חדש שלא היה מקובל עד אז. לפי פירוש זה, מעשה של עובד הציבור מתוך ניגוד עניינים, בנסיבות מסויימות שבית המשפט ציין, יכול להיחשב עבירה של הפרת אמונים. בית המשפט בדק את ההתנהגות של שבס לאור פירוש זה, והחליט להרשיע אותו בעבירה של הפרת אמונים.⁷ בכך נקבעה גם הלכה חדשה, לפיה סוגים מסויימים של פרוטקציה שלטונית אינם רק בגדר התנהגות בלתי-ראויה, אלא הם גם בגדר עבירה פלילית של הפרת אמונים. כתוצאה, כלל של אתיקה נעשה גם כלל משפטי.

תנועה זאת, מן האתיקה אל המשפט, אינה תנועה חדשה אלא תנועה ישנה ומתמדת, והיא אף אינה תנועה מקומית, אלא היא תנועה המתרחשת בכל מדינה. ההבדל הקיים בעניין זה בין מדינה למדינה הוא בעיקרו הבדל של היקף וקצב. במדינת ישראל, כך נראה, התנועה מתבצעת בחזית רחבה, במהירות רבה ובקלות יחסית.

(ה) המאבק לאתיקה

התנועה מן האתיקה אל המשפט, באמצעות חוקים ופסקי דין, נראית תופעה מבורכת. אפשר לטעון שהיא מלמדת על מדינה ערכית, שאינה מוכנה להשלים עם רמה נמוכה של אכיפת כללי אתיקה, ולכן היא משדרגת את הכללים ועושה אותם כללי משפט. בכך המדינה נוטלת על עצמה את האחריות לאכיפת הכללים באמצעות מוסדות המדינה. לכן, התמונה המצטיירת היא, על פני הדברים, תמונת מדינה איכפתית, בעלת דרישות עצמיות גבוהות ונכונות לנהל מאבק למען התנהגות ראויה.

אולם, בפועל, תמונה זאת אינה מדוייקת ולמצער אינה שלמה. תנועה מהירה מאתיקה למשפט, בחזית רחבה, מעידה גם על בעייתיות ועל כשלים בחברה. היא מעידה, קודם כל, על כשל בתרבות החיים. תרבות החיים, ובכלל זה החינוך, המסורת והערכיות, לא הספיקה כדי לקיים רמה נאותה של התנהגות ראויה. לכן, כך החליטה החברה, נדרשים צווים רשמיים, מלווים באיום של עיצומים חמורים ומגובים בכוח של המדינה, כדי לקיים התנהגות כזאת. לא שכנוע פנימי, אלא כוח חיצוני. זוהי תרבות ברמה נמוכה. אין מקום להתגאות בכך.

⁷ " 1397/03 _____, " (4) 385.

תנועה כזאת מאתיקה למשפט מעידה גם על קוצר רוח ועל חוסר נכונות של החברה להשקיע מרץ וזמן בחינוך להתנהגות ראויה, ועל תרבות של סיפוקים מהירים וקלים, אפילו הם רדודים. אכן, חוק הקובע נורמה ראויה של התנהגות עשוי להיות מכשיר נוח לצורך שינוי דפוסי התנהגות; אולם, אם אין מפעילים אותו בתבונה, בזהירות ובמשורה, הוא עלול להביא יותר נזק מתועלת. חוק כזה יכול לשמש תירוץ לצורך פטור עצמי מפעולה רצינית, חינוכית או אחרת, הנדרשת כדי להתמודד כראוי עם בעיה חברתית. הוא מאפשר לומר: הנה, לא השלמנו עם הבעיה אלא עשינו מעשה והסדרנו בחוק פיתרון לבעיה. אך לעיתים מזומנות אין די בחוק, אף אם הוא נראה יפה על ספר החוקים. חוק כזה עשוי להיות רק מס שפתיים, שאולי מצליח לטאטא את הבעיה אל מתחת לשטיח באופן זמני, אך ללא סיכוי ממשי לשנות את המצב באופן מהותי, אם הוא בא במקום פעולה רצינית בשטח.

אמנם, אין ספק שלא פעם צריך לגייס את המשפט ואי-אפשר להסתפק באתיקה כדי להיאבק בבעיה חברתית. כך, לדוגמה, החוק האוסר על עובד הציבור לקבל מתנה הניתנת לו בקשר עם מילוי התפקיד הציבורי, וכך גם פסק הדין הקובע כי ניצול תפקיד ציבורי כדי לקדם אינטרסים של חברים הוא, בתנאים מסויימים, בגדר עבירה פלילית. אכן, גם בעניינים אלה עדיף היה לפעול במשך כל השנים בדרך חינוכית כדי לגבש תרבות של מינהל ציבורי תקין והוגן. אך לאחר שהחינוך הוזנח, ולכן נכשל, והתברר כי נוצרה סכנה ממשית ומיידית של השחתה ציבורית, שוב אי-אפשר היה להמתין בסבלנות עד אשר יינקטו הצעדים החינוכיים הנדרשים וגם ישאו פרי. החוק ופסק הדין שבאו לתקן את הכשל החינוכי בעניינים אלה היו נדרשים בחינת הרע במיעוטו. אולם האם צריך היה לחוקק, לדוגמה, את חוק לא תעמוד על דם רעך? חוק זה קבע בשנת התשנ"ח-1998 (בסעיף 1) כי "חובה על אדם להושיט עזרה לאדם הנמצא לנגד עיניו, עקב אירוע פתאומי, בסכנה חמורה ומיידית לחייו, לשלמות גופו או לבריאותו, כאשר לא-ידו להושיט את העזרה, מבלי להסתכן או לסכן את זולתו." אדם המפר חובה זאת עובר עבירה פלילית ודינו קנס. מה הטעם להטלת חובה זאת בחוק? התשובה ניתנה בדברי ההסבר להצעת החוק: "הצעת חוק זו באה לעגן בחקיקה הישראלית את הערך המוסרי והחברתי שמקורו בתורה (ויקרא י"ט, ט"ז), לפיו מוטלת חובה על אדם לסייע להצלת חייו של אדם אחר."⁸ אכן, הצלת חיים, בתנאים הקבועים בחוק, היא לא רק בגדר מצווה דתית וחובה מוסרית, אלא גם כלל של אתיקה חברתית. אולם האם צריך או ראוי היה לעשות אותה גם ציווי משפטי? אין יסוד לומר כי מדינת ישראל ניצבה בנושא זה, אז או עתה, בפני בעיה חברתית קשה שחייבה פיתרון חד ומהיר באמצעות חוק. גם קשה היה להניח כי חוק כזה ישנה את המודעות החברתית בנושא זה או את אורחות החיים של הציבור. וכי מי יודע על החוק? האם הוא שינה את ההתנהגות של אדם אחד במקרה אחד? מישהו רואה עצמו מחוייב לאכוף חוק זה? המסקנה המתבקשת היא שהחוק מיותר. אמנם הצלת חיים היא ערך חיובי וחשוב. אך עדיף לטפח אותו בדרך של חינוך מתמשך ולא באמצעות צו משפטי, שיש לו ערך, לכל היותר, של קישוט.

⁸ ( ) (47 ') , (" , 1995- " , " , 2398 , ' .456

עם זאת, האם אין לומר על צווים משפטיים, שגם אם לא תמיד יש בהם משום תועלת, מכל מקום אין בהם נזק? התשובה היא שיש גם נזק בריבוי צווים משפטיים. ראשית, הכנסת אינה מסוגלת להתמודד כראוי עם הכמות העצומה של הצעות חוק המוגשות על ידי הממשלה ובעיקר על ידי חברי הכנסת. הטיפול הניתן להצעות חוק שאין בהן צורך בא על חשבון הטיפול הנדרש בהצעות חוק רציניות. שנית, המדינה אינה מסוגלת לאכוף כראוי אפילו את כללי המשפט הקיימים כיום. ידוע כי המשאבים שהוקצו למשטרה, לפרקליטות ולבתי המשפט אינם מספיקים לצורך התמודדות יעילה עם סוגים מסויימים של עבריינות פלילית, אפילו עבריינות חמורה כמו פריצות לבתים וגניבת מכוניות. ככל שהרשת של עבירות פליליות מקיפה יותר צורות של התנהגות, כך גם נחלשת האכיפה של הוראות החוק. לדוגמה, חוק הגבלת העישון במקומות ציבוריים, משנת התשמ"ג-1983, אוסר על העישון, בין השאר, במסעדה ובבית הקפה. האם הרשויות אוכפות איסור זה? אפשר אמנם להקצות משאבים נוספים למערכות המופקדות על אכיפת החוק. אך אין לעשות זאת אלא על חשבון משאבים הנדרשים למטרות ציבוריות חשובות אחרות, כמו ביטחון, חינוך, בריאות, רווחה ועוד. אין נכונות או הצדקה לעשות זאת לצורך אכיפת איסורים שאינם חיוניים לקיום הסדר הציבורי או למטרות ציבוריות חשובות אחרות. שלישית, ריבוי איסורים משפטיים שבפועל אינם מקויימים ואינם נאכפים גורם לזילות החוק, עד כדי איום על שלטון החוק. ולבסוף, רשת צפופה של איסורים משפטיים עושה את החיים בחברה פחות נוחים, אפשר לומר יותר מעיקים. ככל שמתרבים האיסורים המשפטיים נפגעת תחושת החופש ומתכרסמת האוטונומיה של כל אדם.

(ו) סיכום

החברה בישראל מנהלת מאבק נמרץ להגנה על המשפט: מאבק למען שלטון החוק באופן כללי, ובכלל זה מאבק למען זכויות האדם. ארגונים אזרחיים הוקמו כדי לנהל מאבק זה, והם הצליחו במידה רבה לפתח מודעות לחשיבות של כללי המשפט, הן בענייני ציבור והן בחיי הפרט. אולם ענייני הציבור וחיי הפרט מתנהלים, וצריכים להתנהל, לפי כללי האתיקה לא פחות מאשר לפי כללי המשפט. בעצם, האיכות של חיי שיגרה, בכל תא חברתי ובכל מסגרת מקצועית, נקבעת יותר על ידי האתיקה מאשר על ידי המשפט. אך הציבור בישראל אינו מודע לכך במידה מספקת. לכן האתיקה מוזנחת. אין לה אלא מקום שולי בשיח הציבורי, ואין לה משקל ראוי בהתנהגות הפרטית. הרמה הנמוכה של ישראל בתחום האתיקה בולטת במיוחד נוכח ההישגים הגבוהים של ישראל בתחומים אחרים. זוהי תוצאה של מחדל חינוכי במשך שנים רבות. האחריות למחדל זה מוטלת גם על המנהיגות החברתית וגם על כל אדם בישראל. כדי לשנות את המצב הקיים צריך לשנות את ההתייחסות הציבורית לאתיקה. צריך לראות האתיקה כמרכיב ראשון במעלה של תרבות החברה ושל איכות החיים. נראה כי בחשבון כולל יהיה זה משתלם לחברה בישראל אם חלק מן המאמץ הציבורי המושקע במאבק למען המשפט יופנה אל המאבק למען האתיקה.